

Αντιμέτωποι με τον εμφύλιο πόλεμο

Από το 1945 και ύστερα, η Ευρώπη, η Βόρεια Αμερική, αλλά και χώρες με συγκρίσιμο πλούτο σε άλλα μήκη και πλάτη της γης, όπως η Αυστραλία και η Ιαπωνία, βιώνουν τη λεγόμενη «Μακρά Ειρήνη». Η περίοδος αυτή ξεκίνησε την επαύριον του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και έχει αποδειχτεί η διαρκέστερη της νεότερης ιστορίας ως προς την απουσία διακρατικών πολέμων. Παλαιότερα, τουλάχιστον στην Ευρώπη, οι πιο ήρεμες περιόδους ήταν αφενός εκείνη από τα τέλη των Ναπολεόντειων Πολέμων μέχρι τον Κριμαϊκό Πόλεμο (1815-1853) και αφετέρου το διάστημα ανάμεσα στον Γαλλο-Πρωσικό Πόλεμο του 1871 και στην έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου το 1914. Ωστόσο, η διεθνής ειρήνη που επικρατεί στις μέρες μας στον παγκόσμιο Βορρά έχει ήδη διαρκέσει δύο δεκαετίες περισσότερο απ' ό,τι οι προηγούμενες ειρηνικές περιόδους, ακόμη κι αν μεγάλο μέρος της επισκιάστηκε από τον Ψυχρό Πόλεμο.¹ Επίσης, οι τάσεις που επικρατούν σήμερα παγκοσμίως είναι ενθαρρυντικές. Το 2016, τελευταίο έτος για το οποίο διαθέτουμε στοιχεία, σημειώθηκαν μόνο δύο διακρατικές συγκρούσεις: η μία ανάμεσα στην Ινδία και το Πακιστάν, και η άλλη ανάμεσα στην Ερυθραία και την Αιθιοπία· και στις δύο περιπτώσεις επρόκειτο για μεθοριακά επεισόδια, από τα οποία το δεύτερο είχε

διάρκεια μόλις δύο ημέρες.² Παρά τη ρωσική επέμβαση στην Ουκρανία και τις περιστασιακές αναφλέξεις διακρατικών αντιδικιών που είχαν ως επίδικό τους κάποια νησιά στη Θάλασσα της Νότιας Κίνας, η Μακρά Ειρήνη φαίνεται πιθανό να επεκταθεί ακόμη περισσότερο και να αγκαλιάσει ολόκληρη την υφήλιο.

Κι όμως, είναι αλήθεια πως η εποχή μας δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ιδιαίτερα ειρηνική. Στον κόσμο εξακολουθεί να επιχωριάζει η βία.³ Το 2016 βρίσκονταν σε εξέλιξη παγκοσμίως 49 ένοπλες συγκρούσεις, από το Αφγανιστάν μέχρι την Υεμένη, χωρίς να συνυπολογίσουμε τρομοκρατικά χτυπήματα, εξεγέρσεις ή άλλου τύπου «ασύμμετρες» πολεμικές δράσεις, κατά τις οποίες μη κρατικές δυνάμεις επιτίθενται σε κράτη ή στους κατοίκους τους. Η δράση της αλ-Κάιντα αρχικά και σήμερα πλέον η δράση του Ισλαμικού Κράτους (ISIS/Daesh) και των υποστηρικτών του έχουν μεταφέρει το σκηνικό του πολέμου στους δρόμους των μεγαλουπόλεων παγκοσμίως, από το Μανχάτταν μέχρι τη Βομβάη και από το Σίδνεϋ μέχρι τις Βρυξέλλες. Μπορεί τα κράτη να ζουν ειρηνικά μεταξύ τους, εντούτοις οι λαοί τους δεν αισθάνονται απόλυτα ήρεμοι ή ασφαλείς, καθώς υφίστανται τις επιπτώσεις μιας σειράς συγκρούσεων που διαδραματίζονται μακριά από αυτούς, σε μέρη όπου πολλοί άλλοι άνθρωποι βιώνουν ακόμα τον πόλεμο εντός των συνόρων τους. Η Μακρά Ειρήνη βρίσκεται κάτω από μια μαύρη σκιά — τη σκιά του εμφυλίου πολέμου.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1990, οι θεωρητικοί υπέρμαχοι του «τέλους της ιστορίας» μάς διαβεβαίωναν ότι ο καπιταλισμός και η δημοκρατία ήταν σε θέση να αγκαλιάσουν όλη την υφήλιο και να ενώσουν την ανθρωπότητα μέσω της αειφορίας του εμπορίου και της διασφάλισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Οι υποστηρικτές του συγκεκριμένου τρόπου σκέψης επιχειρηματολόγούσαν υπέρ της λεγόμενης

δημοκρατικής ειρήνης· ισχυρίζονταν, δηλαδή, ότι όσο περισσότερο εξαπλώνεται η δημοκρατία τόσο η παγκόσμια ειρήνη θα ακολουθεί στο κατόπι της, επειδή, καθώς έλεγαν, οι δημοκρατίες δεν συνηθίζεται να πολεμούν η μία την άλλη. Όσοι σκέπτονταν μ' αυτόν τον τρόπο αντλούσαν τα επιχειρήματά τους από τον Ιμμάνουελ Καντ (1724-1804), η σκέψη του οποίου ήταν θεμελιωμένη, με τη σειρά της, στη μακρά παράδοση του διαλόγου που άνοιξε ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός πάνω στις δυνατότητες επίτευξης διαρκούς ειρήνης.⁴ Ο Καντ βέβαια δεν ήταν αφελής· σε κείνον οφείλουμε άλλωστε την κυνική επισήμανση για τον ολλανδό ταβερνιάρη που είχε ζωγραφίσει τη φράση «αιώνια ειρήνη» στη μαρκίζα της ταβέρνας του δίπλα σε μια εικόνα νεκροταφείου, υπονοώντας ότι η μόνη πραγματική και αδιατάρακτη ειρήνη είναι ο αιώνιος ύπνος του θανάτου. Παρ' όλα αυτά, ο Καντ πίστευε ότι η ειρήνη μεταξύ κρατών δεν ήταν «μια ιδέα κενή περιεχομένου», αλλά μάλλον «ένα εγχείρημα το οποίο, εφόσον αντιμετωπιστεί μεθοδικά, είναι δυνατόν να προσεγγιστεί πιο σταθερά ο στόχος του».⁵ Ο ίδιος, βέβαια, δεν πρόλαβε να δει την προοπτική της διαρκούς ειρήνης να πλησιάζει εγγύτερα κατά τη διάρκεια της ζωής του: ο Ναπολέων, ο σπουδαίος αυτός στρατηλάτης και ιδρυτής αυτοκρατορίας, έλαβε τον τίτλο του αυτοκράτορα μόλις δέκα μήνες μετά τον θάνατο του Καντ, τον Φεβρουάριο του 1804, και πέρασε την επόμενη δεκαετία απειλώντας τον κόσμο ολόκληρο. Παρ' όλα αυτά, διακόσια και πλέον χρόνια αργότερα, πολλοί τολμούν να ισχυριστούν ότι η ανθρωπότητα ίσως και να έχει επιτέλους ξεπεράσει οριστικά τις ένοπλες συγκρούσεις μεταξύ κρατών· ότι ακολουθώντας «τους αγαθότερους αγγέλους της φύσης μας» ενδέχεται να είμαστε πλέον σε θέση να εκπληρώσουμε το όνειρο του Καντ, «κερδίζοντας τον πόλεμο εναντίον του πολέμου».⁶ Ωστόσο, μ' όλον αυτόν τον θάνατο και την καταστροφή που αντικρίζουμε παντού γύρω μας, η ειρήνη την

οποία βιώνουμε μοιάζει περισσότερο με την ειρήνη του νεκροταφείου. Και, περισσότερο από κάθε άλλο είδος σύγκρουσης, εκείνο που τελευταία γεμίζει τα νεκροταφεία με νεκρούς δεν είναι ο πόλεμος μεταξύ κρατών, ούτε η τρομοκρατία, αλλά ο εμφύλιος πόλεμος.

Ο εμφύλιος πόλεμος έχει εξελιχθεί σταδιακά στην πλέον διαδεδομένη, πιο καταστροφική και περισσότερο χαρακτηριστική μορφή οργανωμένης ανθρώπινης βίας. Τις δεκαετίες που ακολούθησαν τον Ψυχρό Πόλεμο παρατηρήθηκε κατακόρυφη αύξηση της συχνότητας των εμφυλίων πολέμων. Από το 1989 και ύστερα, ανά πάσα στιγμή βρίσκονται σε εξέλιξη παγκοσμίως κατά μέσον όρο 20 ενδο-κρατικοί πόλεμοι: αριθμός δεκαπλάσιος από τον ετήσιο μέσο όρο της περιόδου 1816-1989. Από το 1945 μέχρι σήμερα, αυτού του είδους οι πόλεμοι έχουν προκαλέσει γύρω στα 25.000.000 θανάτους «σε μάχες ολοκληρωτικής σύγκρουσης» — με λίγα λόγια, έχουν προκαλέσει τις μισές περίπου από τις στρατιωτικές απώλειες που σημειώθηκαν κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Μάλιστα αυτή η καταμέτρηση δεν συμπεριλαμβάνει τους τραυματισμένους, τους εκτοπισμένους και τους νεκρούς αμάχους, ούτε βέβαια όλους εκείνους που έχουν υποφέρει από τις ασθένειες και τον υποσιτισμό. Το υλικό και οικονομικό κόστος αυτών των πολέμων είναι εξίσου εντυπωσιακό. Οι ψυχροί αναλυτές των ρυθμών της παγκόσμιας ανάπτυξης έχουν επικεντρωθεί στις συνέπειες που επιφέρει ο πόλεμος στην οικονομική μεγέθυνση, λαμβάνοντας υπόψη τους την απώλεια της ανθρώπινης ζωής ως παράγοντα μείωσης της παραγωγικότητας και συνυπολογίζοντας την αξία των χαμένων πόρων, το κόστος των στρατιωτικών δαπανών, την εξάπλωση του εγκλήματος και των ασθενειών και την αναστάτωση των γειτονικών οικονομιών. Ιδού το αποτέλεσμα των υπολογισμών τους: το ετήσιο κόστος των εμφυλίων πολέμων φτάνει τα 123 δις. δολάρια περίπου — χοντρικά, το σύνολο

του ποσού που ετησίως εκταμιεύει ο Παγκόσμιος Βορράς ως οικονομική βοήθεια προς τον Παγκόσμιο Νότο. Επομένως, είναι απόλυτα δικαιολογημένη η ανατριχιαστική περιγραφή του εμφυλίου πολέμου ως «ανάπτυξη με την όπισθεν».⁷

Οι πόλεμοι εντός των κρατών συνήθως διαρκούν περισσότερο —ορισμένοι τέσσερις φορές περισσότερο— από τους διακρατικούς πολέμους, ενώ στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα είχαν συνήθως τριπλάσια διάρκεια απ' ό,τι στο πρώτο μισό. Επίσης, αυτού του είδους οι συγκρούσεις, περισσότερο από κάθε άλλο είδος ένοπλης σύγκρουσης, είναι πιο πιθανό να αναζωπυρωθούν. Λέγεται ότι «η πιο συνήθης κληρονομιά ενός εμφυλίου πολέμου είναι ακόμα περισσότερος εμφύλιος πόλεμος» και πράγματι, σχεδόν όλοι οι εμφύλιοι πόλεμοι της τελευταίας δεκαετίας προήλθαν από την αναζωπύρωση κάποιας προγενέστερης διαμάχης.⁸ Καθώς φαίνεται, οι εμφύλιοι πόλεμοι πλήττουν δυσανάλογα τις φτωχότερες χώρες του κόσμου —ειδικά εκείνες που βρίσκονται στην Αφρική και την Ασία—, τις οποίες ο οικονομολόγος Σερ Πωλ Κόλλιερ, που ασχολείται ιδιαίτερα με ζητήματα ανάπτυξης, έχει ονομάσει «το φτωχότερο δισεκατομμύριο».⁹ Έτσι, τη στιγμή που ο ανεπτυγμένος κόσμος γεύεται τα οφέλη της «μακράς ειρήνης» από το 1945 και ύστερα, μεγάλα τμήματα του παγκόσμιου πληθυσμού υποφέρουν από ένα εξίσου μακροχρόνιο τραύμα. Το Κέντρο Μελέτης Εμφυλίου Πολέμου, που έχει την έδρα του στο Όσλο, υπογραμμίζει στον ιστότοπό του όλες αυτές τις παραμέτρους, προσθέτοντας ότι «παρ' όλα αυτά, ο εμφύλιος πόλεμος έχει μελετηθεί λιγότερο από τον πόλεμο μεταξύ κρατών». Κατά τα φαινόμενα, λοιπόν, δεν πρόκειται να απαλλαγούμε ποτέ από τον εμφύλιο πόλεμο, όπως δεν πρόκειται να απαλλαγούμε ποτέ κι από τη φτώχεια.¹⁰ Και, για όσο καιρό θα βρισκείται μαζί μας, ο εμφύλιος πόλεμος φαίνεται ότι θα συνεχίσει να πλήττει κυρίως τους φτωχούς της υφής.

Ωστόσο, ο εμφύλιος πόλεμος δεν πρέπει να παραμείνει ένα ανεκμετάλλευτο ερευνητικό πεδίο. Όπως επισημαίνεται συχνά, το ζήτημα δεν έχει αναλυθεί επαρκώς σε θεωρητικό επίπεδο, ενώ, ως ερευνητικό αντικείμενο, δεν επιδέχεται εύκολες γενικεύσεις. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι δεν υπάρχει κάποια σημαντική μελέτη περί εμφυλίου πολέμου η οποία να μπορεί να σταθεί πλάι στο *Περί του πολέμου* του Καρλ φον Κλάουζεβιτς ή στο κείμενο της Χάννα Άρεντ *Για την επανάσταση*. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, ο Κλάουζεβιτς ελάχιστα ασχολήθηκε με το θέμα του εμφυλίου πολέμου, ενώ η Χάννα Άρεντ το αγνόησε, όπως και τον πόλεμο γενικότερα, θεωρώντας τον ένα αταβιστικό και αντι-νεωτερικό φαινόμενο. Ο μεταπολεμικός γερμανός ποιητής και πολιτικός σχολιαστής Χανς Μάγκνους Εντσενσμπεργκερ (γενν. 1929) παρατήρησε το 1993 ότι «δεν υπάρχει καμία χρηστική Θεωρία περί Εμφυλίου Πολέμου».¹¹ Πιο πρόσφατα, ο ιταλός θεωρητικός της πολιτικής Τζόρτζιο Αγκάμπεν (γενν. 1942) επισήμανε ότι «στις μέρες μας υφίστανται εξίσου η “πολεμολογία”, δηλαδή η θεωρία περί του πολέμου, και η “ειρηνολογία”, θεωρία περί της ειρήνης, όμως απουσιάζει η “στασιολογία”, δηλαδή η θεωρία περί του εμφυλίου πολέμου».¹² Τέτοιες αρνητικές επισημάνσεις ακούγονται εδώ και πολύ καιρό. Δικός μου σκοπός δεν είναι να προτείνω μια συγκεντρωτική και ολοκληρωμένη θεωρία περί εμφυλίου πολέμου — ούτε μπορώ να συγγράψω την πραγματεία που λείπει. Εκείνο που μπορώ να κάνω ως ιστορικός είναι να αναδείξω σε τι οφείλεται η σημερινή ανεπάρκεια επί του θέματος, δηλαδή να εξηγήσω τους ακριβείς λόγους που συνεχίζουμε να βρισκόμαστε σε τόσο μεγάλη σύγχυση γύρω από το θέμα του εμφυλίου πολέμου και γιατί αρνούμαστε να το αντιμετωπίσουμε κατά πρόσωπο.

Η εποχή μας απαιτεί μια ψύχραιμη αντιμετώπιση του φαινομένου του εμφυλίου πολέμου. Τα 300 χρόνια που μεσολάβησαν από το 1648 μέχρι και το 1945 ήταν μια εποχή

πολέμων μεταξύ κρατών· τα τελευταία 60 χρόνια φαίνεται πως ανήκουν σε μια εποχή πολέμων που διεξάγονται εντός κρατών.¹³ Κι αυτή είναι πράγματι η πιο εντυπωσιακή αλλαγή που έχει σημειωθεί στο μοτίβο των ανθρώπινων συγκρούσεων εδώ και αιώνες. Σύμφωνα με μια εκτίμηση που παρατίθεται συχνά, από το 1945 και ύστερα έχουν ξεσπάσει σε ολόκληρο τον κόσμο 259 συγκρούσεις που εξελίχθηκαν σε πόλεμο, οι οποίες στη συντριπτική τους πλειονότητα ήταν εσωτερικές συγκρούσεις. Από το 1989 και μετά, μόλις το 5% των πολέμων που διεξήχθησαν σε ολόκληρο τον κόσμο ήταν πόλεμοι μεταξύ κρατών. Αρκεί μονάχα να θυμηθούμε τους πολέμους στα Βαλκάνια τη δεκαετία του 1990, ή τους πολέμους στη Ρουάντα, το Μπουρούντι, τη Μοζαμβίκη, τη Σομαλία, τη Νικαράγουα και τη Σρι Λάνκα, προκειμένου να συνειδητοποιήσουμε πόσο σοβαρές και θανατηφόρες υπήρξαν οι πρόσφατες εσωτερικές συγκρούσεις — χωρίς, βέβαια, να ξεχνάμε και τα δεινά που εξακολουθούν να υφίστανται όσοι επέζησαν από αυτούς τους πολέμους. Ακόμα χειρότερο είναι το γεγονός ότι οι εμφύλιοι πόλεμοι δεν μένουν «εμφύλιοι» για πολύ. Το 2016, οι 18 από τις 47 εσωτερικές συγκρούσεις που καταγράφηκαν παγκοσμίως ανήκαν στην κατηγορία των λεγόμενων διεθνοποιημένων εμφυλίων πολέμων, στους οποίους εμπλέκονται στρατιωτικές δυνάμεις από γειτονικές χώρες ή πραγματοποιούνται στρατιωτικές επεμβάσεις ξένων δυνάμεων.¹⁴ Ο εμφύλιος πόλεμος δεν σέβεται τα σύνορα. Αντίθετα, συχνά φέρνει τα μέσα έξω σε χώρες στις οποίες η σύγκρουση αναγκάζει τους ανθρώπους να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους προς αναζήτηση ασφάλειας. Οι εκτοπιζόμενοι εξαιτίας των εμφυλίων πολέμων είναι τα πιο ορατά θύματα του φαινομένου της πληθυσμιακής «υπερχείλισης» που προξενούν οι πόλεμοι αυτοί — χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι τα σχεδόν 5.000.000 προσφύγων που εγκατέλειψαν τη Συρία από την έναρξη της σύγκρουσης, το 2012, και ύστερα.

Η δυστυχία τους έχει πυροδοτήσει μια προσφυγική κρίση που πρόκειται να αλλάξει τη μορφή της Μέσης Ανατολής, της Βόρειας Αφρικής και της Ευρώπης για πολλές γενιές. Οι προκλήσεις που συνεπάγεται αυτό για την ασφάλεια και τη σταθερότητα της ευρύτερης περιοχής δείχνουν ξεκάθαρα ότι ο κόσμος μας δεν είναι ένας κόσμος ειρηνικός. Είναι ένας κόσμος που βρίσκεται σε εμφύλιο πόλεμο.

Ο πόλεμος είναι μια κόλαση —όπως φέρεται να έχει πει κάποτε ο στρατηγός του Εμφυλίου Πολέμου των ΗΠΑ Ουίλλιαμ Τέκουμσα Σέρμαν—, όμως το μόνο χειρότερο είναι σίγουρα ο εμφύλιος πόλεμος.¹⁵ Σ' αυτό συμφωνούν οι πάντες, ανά τους αιώνες. Οι εσωτερικοί πόλεμοι θεωρούνται γενικά πιο καταστροφικοί από εκείνους που διεξάγονται ενάντια σε εξωτερικούς εχθρούς. Γράφοντας την επαύριον των εμφυλίων πολέμων της Ρώμης, τον 1ο αιώνα π.Χ., και βλέποντας τις κατεστραμμένες πόλεις, τα εγκαταλειμμένα χωράφια και τις ορδές των εξαθλιωμένων, ο ποιητής Λουκανός κατέληξε στο συμπέρασμα ότι «ικανένα εχθρικό σπαθί δεν πλήγωσε ποτέ τόσο πολύ: τα πλήγματα που προκλήθηκαν απ' το χέρι των συμπολιτών ήταν αυτά που έφτασαν βαθύτερα». Οι εμφύλιοι πόλεμοι μοιάζουν με ασθένεια του πολιτικού σώματος, που το κατατρώει από τα μέσα. Ομοίως, ο δοκιμιογράφος της Αναγέννησης Μισέλ ντε Μονταίν προειδοποιούσε τους αναγνώστες του την περίοδο των γαλλικών θρησκευτικών πολέμων ότι «στην πραγματικότητα, ένας εξωτερικός πόλεμος δεν είναι και τόσο επικίνδυνη ασθένεια όσο ένας εμφύλιος», ασθένεια επικίνδυνη και συγχρόνως ικανή να οδηγήσει σε ηθικό ξεπεσμό. Τις παραμονές του ιρλανδικού εμφυλίου του 1922, ένας ηλικιωμένος ιερέας παρατηρούσε με θλίψη ότι «ο πόλεμος εναντίον κάποιου ξένου φέρνει στην επιφάνεια τα καλύτερα και τα ευγενέστερα χαρακτηριστικά

ενός έθνους — ο εμφύλιος πόλεμος τα χειρότερα και τα ανηθικότερα». ¹⁶ Ακόμα κι όταν κοπάσουν οι μάχες, αφήνουν πίσω τους πληγές που δεν κλείνουν ποτέ: «Αναρωτιέμαι εάν ένας σοβαρός εμφύλιος πόλεμος τελειώνει ποτέ», παρατηρούσε ο Τ. Σ. Έλιοτ το 1947. ¹⁷ Κατά τη διάρκεια μιας επίσκεψής του στην Ισπανία το 1970, ο πρώην γάλλος πρόεδρος Σαρλ ντε Γκωλ συμφωνούσε κι αυτός: «Όλοι οι πόλεμοι είναι κακοί. [...] Όμως οι εμφύλιοι πόλεμοι, όπου και στις δύο πλευρές των χαρακωμάτων παρατάσσονται αδέρφια, είναι κάτι το ασυγχώρητο, γιατί [σ' αυτή την περίπτωση] με το που τελειώσει ο πόλεμος δεν γεννιέται η ειρήνη». ¹⁸

Οι εμφύλιοι πόλεμοι είναι δίχως αμφιβολία απάνθρωποι, αποτελούν ωστόσο ένα φαινόμενο τόσο διαδεδομένο και επίμονο που ορισμένοι πιστεύουν πως είναι αλληλένδετο με την ανθρώπινη φύση. Όπως υποστήριξε ο Χανς Μάγκνους Εντσενσμπέργκερ: «Τα ζώα παλεύουν μεταξύ τους, αλλά δεν κάνουν πόλεμο. Μονάχα ο άνθρωπος —ανάμεσα σε όλα τα πρωτεύοντα θηλαστικά— εμπλέκεται σε μια εκτεταμένη, συνειδητή και ενθουσιώδη καταστροφή των άλλων πλασμάτων του είδους του». Και τι θα μπορούσε να είναι πιο χαρακτηριστικά ανθρώπινο και συγχρόνως πιο ντροπιαστικά διαφορετικό από τις συνήθειες των άλλων ζώων, απ' το να επιτίθεται κανείς στους πλησιέστερους γείτονές του; Μπορεί ο επίσημος πόλεμος, που διεξάγεται από επαγγελματικούς στρατούς και περιορίζεται από τη νομοθεσία περί πολέμου, να είναι ένα νεωτερικό και πρόσφατο φαινόμενο, όμως αυτό που κρύβεται πίσω από μια τέτοια επιδεικτική παράσταση είναι μια πιο θεμελιώδης, πιο πάγια μορφή απανθρωπιάς: ο εμφύλιος πόλεμος. «Ο εμφύλιος πόλεμος δεν είναι απλά ένα παμπάλαιο έθιμο», κατέληγε ο Εντσενσμπέργκερ, «αλλά το αρχέτυπο κάθε συλλογικής σύγκρουσης». ¹⁹

Ο Εντσενσμπέργκερ έγραφε στη σκιά των εθνοτικών συγκρούσεων σε Αφρική και Βαλκάνια, και λίγο μετά το

ξέσπασμα των ταραχών στο Λος Άντζελες, τον Απρίλιο και τον Μάιο του 1992· ταραχές που ξέσπασαν με αφορμή την αθώωση των αστυνομικών που είχαν ξυλοκοπήσει έναν αφροαμερικανό μοτοσυκλετιστή την προηγούμενη χρονιά. Ήταν μια χαρακτηριστική στιγμή, κατά την οποία η βία μεταξύ ανθρώπων έμοιαζε να φτάνει στο αποκορύφωμά της παντού στον κόσμο, διατρέχοντας ολόκληρες ηπείρους και αναστατώνοντας ουκ ολίγες πόλεις, σαν να 'θελε να επιβεβαιώσει την κυριαρχία των απεχθέστερων χαρακτηριστικών της ανθρωπότητας και να σφραγίσει το πεπρωμένο μας, καταδικάζοντάς μας να είμαστε για πάντα μαχητές σ' έναν εμφύλιο. Μπορούμε να συγχωρήσουμε τον Εντσενσμπέργκερ, που πίστευε ότι ο εμφύλιος πόλεμος ανέκαθεν μας συνόδευε, αν λάβουμε υπόψη μας ότι πολλοί αρχαϊκοί μύθοι διαφορετικών πολιτισμών μιλούν για την εμφύλια βία —και ειδικότερα για την αδελφοκτόνο βία— με τρόπο που υποδηλώνει τη θεμελιώδη διάστασή της: ο Κρίσνα και ο Αρτζούνα στη *Μαχαμπαράτα*· ο Κάιν και ο Άβελ στην εβραϊκή Βίβλο· ο Ετεοκλής και ο Πολυνείκης στην ελληνική μυθολογία· και ο Ρώμος με τον Ρωμύλο για τους Ρωμαίους.²⁰ Αυτού του είδους οι μύθοι μπορούν να μας βοηθήσουν να καταλάβουμε τις συναισθηματικές διαστάσεις που αποκτά μια εμφύλια σύγκρουση. Ωστόσο, δεν πρέπει να εκλάβουμε την αντοχή τους μέσα στον χρόνο ως απόδειξη για το αναπόφευκτο του εμφυλίου πολέμου γενικά.

Βαθιές ρίζες στο παρελθόν έχει και η πεποίθηση ότι ο εμφύλιος πόλεμος αποτελεί το πιο καταστροφικό και διαβρωτικό είδος ανθρώπινης σύγκρουσης· και δικαίως: στο αποκορύφωμα των εμφυλίων πολέμων της Ρώμης, τον 1ο αιώνα π.Χ., τουλάχιστον το 1/4 των αρρένων πολιτών της μεταξύ 17 και 46 ετών είχαν πάρει τα όπλα.²¹ Χίλια επτακόσια χρόνια αργότερα, στους αγγλικούς εμφυλίους πολέμους της δεκαετίας του 1640, φαίνεται ότι χάθηκε ένα ποσοστό του συνολικού πληθυσμού της Αγγλίας μεγαλύτερο από αυτό που

αντιπροσώπευαν οι πεσόντες, αναλογικά προς τον αγγλικό πληθυσμό, κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.²² Όσο δε για τον αριθμό των νεκρών στον Εμφύλιο Πόλεμο των ΗΠΑ, αυτός ήταν ασύγκριτα μεγαλύτερος, αναλογικά προς τον συνολικό πληθυσμό της χώρας, από τον αριθμό των πεσόντων στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο: υπολογίζεται ότι ο αριθμός των θυμάτων στον Αμερικανικό Εμφύλιο έφτασε τις 750.000, συνυπολογίζοντας τα θύματα τόσο του Βορρά όσο και του Νότου· ο παραπάνω αριθμός θα ισοδυναμούσε με 7.500.000 θανάτους περίπου, εάν κάναμε την αναγωγή στον σημερινό πληθυσμό των ΗΠΑ.²³ Σφαγές τόσο μεγάλης κλίμακας ξεκληρίζουν οικογένειες, διαλύουν κοινότητες και διαμορφώνουν έθνη. Μπορούν επίσης να σημαδέψουν το φαντασιακό των ανθρώπων για πολλούς αιώνες μετέπειτα.

Παρ' όλα αυτά, θα πρέπει να αντιμετωπίζουμε με σκεπτικισμό την άποψη ότι ο εμφύλιος πόλεμος είναι μια αναπόφευκτη πτυχή της υπόστασής μας — ένα εγγενές χαρακτηριστικό της φύσης μας και όχι απλώς ένας ιός του λογισμικού που μας κάνει ανθρώπους. Και τούτο διότι η αποδοχή μιας τέτοιας άποψης θα μας καταδίκαιζε να βιώνουμε αιωνίως την εμπειρία του εμφυλίου πολέμου, χωρίς να μπορέσουμε ποτέ να εκπληρώσουμε την καντιανή υπόσχεση για αιώνια ειρήνη. Εδώ, προκειμένου να υποσκάψω αυτή την πεποιθήση και να αντιμετωπίσω την πρόκληση του εμφυλίου πολέμου, επιστρατεύω τα ιστορικά μου εργαλεία. Σ' αυτό το βιβλίο δείχνω βήμα-βήμα ότι ο εμφύλιος πόλεμος δεν είναι ούτε αιώνιος ούτε ανεξήγητος. Υποστηρίζω ότι το φαινόμενο εξελίσσεται παράλληλα και αλληλένδετα με την ιστορική εξέλιξη της εννοιολόγησής του, από τις αρχικές, φορτισμένες καταβολές του στη δημοκρατική Ρώμη μέχρι το αμφιλεγόμενο παρόν του· κατά πάσα πιθανότητα, το ίδιο θα ισχύσει και για το εξίσου περίπλοκο ή αμφιλεγόμενο μέλλον του. Πράγματι, ο εμφύλιος πόλεμος έχει μια ιστορία με αναγνωρίσιμη αρχή,

αν και το τέλος της ιστορίας αυτής είναι ακόμη άδηλο. Εν τω μεταξύ, η ιστορική πραγμάτευση του φαινομένου αποκαλύπτει πόσο καθοριστική σημασία έχει να το εντάσσουμε στην εκάστοτε ιστορική συγκυρία, αντικρούοντας τα επιχειρήματα εκείνων που εστιάζουν στην αδιάλειπτη παρουσία του και στην αντοχή του στον χρόνο. Σκοπός μου είναι να δείξω ότι οι άνθρωποι μπορούν κάλλιστα να αποδομήσουν το κατασκευάσμα που οι ίδιοι επινόησαν· ότι αυτό που υποστασιοποιήθηκε διαμέσου της θέλησης του ανθρώπινου πνεύματος μπορεί με μια ανάλογη προσπάθεια διανοητικής αποφασιστικότητας να αποκαθλωθεί.

Σκοπός μου δεν είναι μονάχα να αναδιφήσω την ιστορία του εμφύλιου πολέμου, αλλά και να αναδείξω πόσο επηρεάζει τη διαμόρφωση του γενικότερου τρόπου με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε τον κόσμο. Υποστηρίζω ότι ο εμφύλιος πόλεμος, όσο καταστροφικός κι αν ήταν, γέννησε νέες έννοιες και ιδέες σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας του. Χωρίς τις προκλήσεις που έθεσε, ο τρόπος που αντιλαμβανόμαστε τη δημοκρατία, την πολιτική, την εξουσία, την επανάσταση, το διεθνές δίκαιο, τον κοσμοπολιτισμό, τον ανθρωπισμό και την παγκοσμιοποίηση (μεταξύ πολλών άλλων εννοιών) θα ήταν πολύ διαφορετικός και μάλλον φτωχότερος.²⁴ Η εμπειρία του εμφύλιου πολέμου —οι προσπάθειές μας να την κατανοήσουμε, να τη μετριάσουμε ή ακόμα και να την αποτρέψουμε— συνδιαμόρφωσε και συνεχίζει να επηρεάζει μέχρι σήμερα τις ιδέες μας περί κοινότητας, εξουσίας και κυριαρχίας. Οι εμφύλιοι πόλεμοι εκκινούν από βαθιά ριζωμένους και μοιραίους διχασμούς, αλλά συγχρόνως αποκαλύπτουν ταυτότητες και κοινούς τόπους. Το να ονομαστεί ένας πόλεμος «εμφύλιος» συνεπάγεται ότι αναγνωρίζουμε την οικειότητα των εχθρών μεταξύ τους, ότι συμμετέχουν εκ προοιμίου στην ίδια κοινότητα: ήδη δεν είναι ξένοι, αλλά συμπολίτες. «Υπάρχει κάτι αποτρόπαιο στον εμφύλιο πόλεμο», επισήμανε κάποτε

ο γερμανός στοχαστής περί του δικαίου Καρλ Σμιτ (1888-1985): «Είναι ένας πόλεμος μεταξύ αδελφών, γιατί διεξάγεται μέσα σε μια ενιαία πολιτική κοινότητα [...] και επειδή οι δύο εμπόλεμες πλευρές συγχρόνως επιβεβαιώνουν, αλλά και απαρνούνται πλήρως, τούτη την ενιαία κοινότητα [στην οποία ανήκουν]». ²⁵ Αυτό είναι το βαθύτερο αίτιο του τρόμου που μας προκαλούν οι εμφύλιοι πόλεμοι: ας μην παραγνωρίζουμε ότι —μεταξύ των άλλων συνεπειών τους— οι εμφύλιοι πόλεμοι μας αναγκάζουν να αναγνωρίσουμε την κοινότητα που συνεχίζει να υφίσταται μεσούσης της σύγκρουσης· με άλλα λόγια, μας αναγκάζουν να αντικρίσουμε τον ίδιο μας τον εαυτό στον καθρέφτη της εχθρότητας.

Ο λόγος που οι εμφύλιοι πόλεμοι έχουν αποδειχτεί μια τόσο παράδοξα γόνιμη υπόθεση είναι επειδή ουδέποτε καταστάλαξε ο ορισμός τους με τρόπο που να τους ικανοποιεί όλους, ούτε μπόρεσε ποτέ να χρησιμοποιηθεί κάποιος σχετικός ορισμός χωρίς να εγερθούν ενστάσεις ή αντιρρήσεις. Εν μέρει τούτο συνέβη επειδή οι έννοιες που αφορούν τον εμφύλιο πόλεμο έχουν συζητηθεί και έχουν αποτελέσει αντικείμενο αντιπαράθεσης μέσα σε πάρα πολλά και διαφορετικά ιστορικά πλαίσια. Ωστόσο, η ονοματοδοσία αποτελεί πάντοτε έναν τρόπο πλαισίωσης. Το να κατανοήσουμε κάτι σημαίνει κατ' αρχάς να το διαχωρίσουμε από άλλα παρόμοια αντικείμενα, και τούτο συχνά συνεπάγεται τον ακριβή προσδιορισμό της ταυτότητάς του, τη διευθέτηση της σημασίας του μέσα από τις λέξεις. Από τη στιγμή που εντοπίζουμε σε τι ακριβώς συνίσταται η ιδιαιτερότητά του, μπορούμε στη συνέχεια να αρχίσουμε να διακρίνουμε μοτίβα, συνέχειες και διαφορές, μέσω των οποίων διευρύνουμε την κατανόησή μας.

Το πρόβλημα της ονοματοδοσίας γίνεται ιδιαίτερα έντονο όταν διακυβεύονται πολιτικές ιδέες. Περιγράφουμε με ακρίβεια τους εκάστοτε όρους, προκειμένου να πείσουμε τους φίλους μας και να αντιπαρατεθούμε στους εχθρούς μας. Και

αναγκαζόμαστε να επινοήσουμε καινούργιους όρους για να εξετάσουμε νέα φαινόμενα· αφενός για να τα κατανοήσουμε, δηλαδή να καταλάβουμε τι ακριβώς βιώνουμε, και αφετέρου για να βοηθήσουμε τους άλλους να κατανοήσουν και να δεχτούν πώς εμείς τα αντιλαμβανόμαστε. Ωστόσο, όταν ο περιγραφικός όρος είναι «εμφύλιος πόλεμος», η πολιτική αντιπαράθεση ξεκινά προτού καν επιχειρήσουμε να ορίσουμε τα πράγματα. Τι κάνει έναν πόλεμο «εμφύλιο», αντί για «διεθνή» ή «εξωτερικό», για παράδειγμα; Τούτη η διαφοροποίηση πάντοτε θα εγείρει αντιρρήσεις. Και τι είναι αυτό που κάνει τη βία να αναγνωρίζεται ως «πόλεμος»; Αναμφίβολα, οι πόλεμοι έχουν συνέπειες τις οποίες οι επαναλαμβανόμενες μικροσυγκρούσεις δεν επιφέρουν. Ωστόσο, ακόμα και για να θέσουμε αυτά τα ερωτήματα, απαιτείται να παγιώσουμε μερικά, τουλάχιστον, στοιχεία του ορισμού μας: πρέπει να έχουμε μια ιδέα για το τι είναι «εμφύλιο / civil» και τι δεν είναι, καθώς και για το τι λογίζεται ως πόλεμος και τι όχι. Ουδέποτε ήταν εύκολο να αποφασίσει κανείς τι είναι και τι δεν είναι εμφύλιος πόλεμος, όμως αυτή η διάκριση ήταν κυριολεκτικά αδιανόητη προτού ακόμα επινοηθεί η κατηγορία «εμφύλιος πόλεμος».

Μπορεί ο εμφύλιος πόλεμος να μην είναι εμφύλιος μόνο στα μάτια κάποιου τρίτου παρατηρητή, όμως η ίδια η χρήση του όρου συχνά γίνεται αιτία διαμάχης ανάμεσα στους αντιμαχομένους. Οι καθεστωτικές δυνάμεις πάντα θα αντιμετωπίζουν τους εμφύλιους πολέμους σαν ανταρσίες ή σαν παράνομες εξεγέρσεις ενάντια στη νόμιμη εξουσία — ιδιαίτερα μάλιστα όταν αυτές αποτυγχάνουν. Ο Κόμης του Κλάρεντον (1609-1674) τιτλοφόρησε τη φιλομοναρχική αφήγησή του για τις ταραχές στην Αγγλία στα μέσα του 17ου αιώνα *Ιστορία της Ανταρσίας και των Εμφυλίων Πολέμων της Αγγλίας* (*The History of the Rebellion and Civil Wars in England*, εκδ. 1702-1704) ακριβώς για να απεκδύσει τους «αντάρτες» από

οποιαδήποτε νομιμότητα.²⁶ Για τον ίδιο λόγο, η εβδομηντάτομη επίσημη ιστορία του Εμφυλίου Πολέμου των ΗΠΑ, η οποία εκδόθηκε μεταξύ των ετών 1880-1901, ονομάστηκε *Ο πόλεμος της ανταρσίας* (*The War of the Rebellion*) — πρόκειται για έναν τίτλο που ξεκάθαρα επιδίωκε να στερήσει τους ηττημένους «αντάρτες» από κάθε ίχνος νομιμότητας.²⁷ Αντίθετα, οι νικητές ενός εμφυλίου πολέμου συχνά τιμούν τη μνήμη του αγώνα τους παρουσιάζοντάς τον ως επανάσταση, όπως συνέβη, για παράδειγμα, με την Αμερικανική και τη Γαλλική («Επανάσταση»). Σε απλή ιδεολογική γραμματική, ο εμφύλιος πόλεμος κλίνεται ως εξής: εγώ είμαι επαναστάτης· εσύ είσαι αντάρτης· αυτοί κάνουν εμφύλιο πόλεμο.

Όσοι από εμάς έχουμε την τύχη να ζούμε υπό το καθεστώς της Μακράς Ειρήνης, βλέπουμε τον εμφύλιο πόλεμο κυρίως ως ένα ζήτημα που αφορά τη μνήμη ή ως μια μεταφορά — δεν τον αναγνωρίζουμε ως άμεση, βιωματική εμπειρία. Για εμάς, σήμερα, οι εμφύλιοι πόλεμοι υπάρχουν ως δρώμενα στις επετειακές ιστορικές μας αναπαραστάσεις ή διεξάγονται μέσα σε βιντεοπαιχνίδια επιστημονικής φαντασίας· σε πιο σοβαρά πλαίσια, αναδύονται στις αντιπαραθέσεις των κοινοβουλίων και στα παιχνίδια εξουσίας των πολιτικών κομμάτων. Για παράδειγμα, το 1988, το μέλος του Κογκρέσου των ΗΠΑ Νιουτ Γκίνγκριτς περιέγραψε την αμερικανική πολιτική ζωή σαν «εμφύλιο πόλεμο»: «Η αριστερά, στον πυρήνα της, αντιλαμβάνεται ότι αυτός είναι ένας εμφύλιος πόλεμος, με τον τρόπο που το αντιλήφθηκε ο Γκραντ μετά τη μάχη του Σίλοχ· στο τέλος θα επικρατήσει μονάχα η μία πλευρά, και η άλλη θα περάσει [αναγκαστικά] στην Ιστορία». Στη συνέχεια περιέγραψε με αδρές γραμμές τους όρους της σύγκρουσης: «Η έκταση, η διάρκεια και η αγριότητα αυτού του πολέμου θα πρέπει να έχουν το μέγεθος που χαρακτηρίζει πραγματικά μονάχα τους εμφύλιους πολέμους. Παρόλο που σε τούτη τη χώρα έχουμε την τύχη οι δικοί μας εμφύλιοι

πόλεμοι να διεξάγονται μονάχα γύρω από την κάλπη και όχι σε πραγματικά πεδία μαχών, αυτός παραμένει ένας εμφύλιος πόλεμος».²⁸

Πιο πρόσφατα, ύστερα από την τρομοκρατική επίθεση του Ισλαμικού Κράτους στο Παρίσι, τον Νοέμβριο του 2015, ο γάλλος πρωθυπουργός Μανουέλ Βαλς κατηγόρησε το δεξιό Εθνικό Μέτωπο ότι υποκινεί εμφύλιο πόλεμο στη Γαλλία. «Υπάρχουν δύο επιλογές για τη χώρα μας», είπε. «Υπάρχει η επιλογή της ακροδεξιάς, η οποία κατά βάση καλλιεργεί τον διχασμό. Τούτος ο διχασμός μπορεί να οδηγήσει σε εμφύλιο πόλεμο [*guerre civile*]. και υπάρχει και ένα άλλο όραμα, αυτό της Δημοκρατίας και των αξιών της, που μας παρακινεί να συνενωθούμε».²⁹ Τη στιγμή που γράφω τούτες τις αράδες, η αστάθεια της πολιτικής των κομμάτων έχει δώσει λαβή για αιτιάσεις περί «εμφυλίου πολέμου» μεταξύ των Ρεπουμπλικάνων στις ΗΠΑ, μεταξύ των μελών του Βρετανικού Εργατικού Κόμματος, καθώς και σε ολόκληρο το φάσμα της κατακερματισμένης πολιτικής ελίτ της Βραζιλίας. Σήμερα, σε ολόκληρο τον κόσμο, η δημοκρατική πολιτική αντιπαράθεση μοιάζει όλο και περισσότερο με εμφύλιο πόλεμο που διεξάγεται με άλλα μέσα.

Εμφύλιους πολέμους συναντούμε παντού: στους τίτλους των ειδήσεων και στην πραγματική ζωή, στην καρδιά και το μυαλό των ανθρώπων, στις εκδηλώσεις μνήμης για τους εμφύλιους πολέμους του παρελθόντος. Μερικές χώρες έχουν πιστέψει ότι δεν διατρέχουν πλέον τον κίνδυνο εμφυλίου πολέμου. Άλλες πάλι δυσκολεύονται να φανταστούν τον εαυτό τους δίχως την αναβίωση της μνήμης του, με προεξάρχουσες τις Ηνωμένες Πολιτείες. Και κάποιες άλλες αντιμετωπίζονται από τη διεθνή κοινότητα σαν ένα αιώνιο πεδίο μάχης, όπου διεξάγονται εμφύλιοι πόλεμοι χωρίς τέλος — για παράδειγμα, το Ιράκ. Το πλεονέκτημα που μας παρέχει η Ιστορία — πλεονέκτημα το οποίο ίσως να είναι

αλληλένδετο με την κατάρα της ιστορικής μνήμης— είναι η επίγνωση ότι ο εμφύλιος πόλεμος ουδέποτε υπήρξε μια τόσο σταθερή ή ξεκάθαρη κατηγορία όσο υπονοεί η λαϊκή χρήση του όρου.

Ωστόσο, πώς μπορούμε να διαχωρίσουμε τους εμφύλιους πολέμους από άλλα είδη πολέμου, όταν τόσο πολλές εσωτερικές συγκρούσεις υπερβαίνουν τα σύνορα των χωρών στις οποίες πρωτοεκδηλώνονται ή όταν προσελκύνουν μαχητές από το εξωτερικό, όπως συνέβη στη Λιβερία και τη Ρουάντα κατά τη δεκαετία του 1990, καθώς και στο Ιράκ, το Αφγανιστάν και τη Συρία πιο πρόσφατα; Μπορούν αυτού του είδους οι πόλεμοι να θεωρηθούν «εμφύλιοι» —υπό την έννοια ότι τίθενται αντιμέτωπα τα μέλη της ίδιας κοινότητας—, όταν στις ομάδες των στασιαστών / εξεγερμένων συμπεριλαμβάνονται διεθνή στοιχεία, όπως συμβαίνει με την αλ-Κάιντα, ή όταν οι ομάδες αυτές συνειδητά αντιπαρατίθενται στην κατεστημένη διεθνή τάξη των εθνικών κρατών, διακηρύττοντας την επιθυμία τους να σχηματίσουν υπερεθνικές κοινότητες, όπως το χαλιφάτο που επιδιώκει να εγκαθιδρύσει το Ισλαμικό Κράτος; Τελικά, συνιστά κάθε εμφύλιος πόλεμος δείγμα του ίδιου φαινομένου, από τη στιγμή που υπάρχουν τόσο πολλές διαφορετικές δυναμικές —εθνοτικές συγκρούσεις, αποσχιστικοί πόλεμοι και εθνοαπελευθερωτικοί πόλεμοι, διαμάχες γύρω από τη μοναρχική διαδοχή, και ούτω καθεξής— οι οποίες έχουν εκδηλωθεί κατά τη διάρκεια της Ιστορίας και σε διάφορα μέρη του κόσμου, και όταν τα τοπικά συμφραζόμενα της εκάστοτε σύγκρουσης καθιστούν αδύνατη την πραγμάτευση συγκεκριμένων περιστατικών βίας ως μέρους ευρύτερων μοτίβων συλλογικής δράσης;³⁰ Μπορούμε να διαχωρίσουμε κάποιους συγκεκριμένους «εμφύλιους» πολέμους από ένα ευρύτερο φάσμα «νέων» πολέμων, που αποτελούν, συνολικά, ένα καινοφανές παγκόσμιο φαινόμενο;³¹ Με λίγα λόγια, τι είναι εμφύλιος πόλεμος;

Κάθε σύνθετη ιδέα, όπως ο εμφύλιος πόλεμος, έχει πολλαπλώς αρθρωμένο παρελθόν. Εκτός από τους πολλούς και περίπλοκους δρόμους διαμέσου των οποίων φτάσαμε στις σημερινές μας αντιλήψεις, οι ιστορικοί είναι σε θέση να μας αποκαλύψουν και τους δρόμους που δεν διανύθηκαν. Ένας δημοφιλής τεχνικός όρος που περιγράφει τούτη τη διαδικασία είναι ο όρος «διανοητική γενεαλογία». Πρόκειται για μια μέθοδο που σε κάποια σημεία της μοιάζει με αυτήν που ακολουθούμε κατά την αναζήτηση της οικογενειακής μας ιστορίας: ανασκάπτουμε αναδρομικά το παρελθόν, αναζητώντας ρίζες, και η έρευνά μας παραμένει πάντα ανοιχτή στην περιήγηση σε παρακαμπτήριες οδούς μιας περίπλοκης ιστορίας. Υπάρχουν όμως και σημαντικές διαφορές ανάμεσα στα δύο είδη έρευνας.³² Η γενεαλογική έρευνα επικεντρώνεται στις συνέχειες: ποιος είναι απόγονος τίνος, ποιος γέννησε ποιον. Εάν ο γενικότερος στόχος της οικογενειακής γενεαλογίας είναι η αυτο-επιβεβαίωση, η διανοητική γενεαλογία ενθαρρύνει τον σκεπτικισμό και την ταπεινότητα. Επισημαίνει ρήξεις ή ασυνέχειες και δείχνει πως οι διευθετήσεις που κάνουμε είναι τυχαίες και όχι αναπόφευκτες· ότι είναι το αποτέλεσμα κάποιων επιλογών και όχι το παράγωγο κάποιου σχεδίου· ότι είναι συγκυριακές και κατά συνέπεια προσωρινές και ευεπίφορες σε αλλαγές. «Όταν ανιχνεύουμε τη γενεαλογία μιας έννοιας», υποστηρίζει ένας επιφανής εκπρόσωπος αυτής της προσέγγισης, «αποκαλύπτουμε τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους χρησιμοποιήθηκε σε παλαιότερες εποχές. Έτσι εξοπλιζόμαστε με τα κατάλληλα μέσα ώστε να μπορέσουμε να στοχαστούμε κριτικά τους τρόπους με τους οποίους την αντιλαμβανόμαστε σήμερα».³³

Πρωτεργάτης της εννοιολογικής γενεαλογίας αυτού του είδους ήταν ο Φρίντριχ Νίτσε (1844-1900). Στο έργο του *Γενεαλογία της ηθικής* (1887) επισημαίνει ότι «καθετί που υπάρχει, που έχει εμφανιστεί στον κόσμο καθ' οιονδήποτε τρόπο,

ερμηνεύεται πάντα εκ νέου από μια δύναμη ανώτερη του, σύμφωνα με νέες προθέσεις, κατάσχετα εκ νέου, επανακτάται και μεταμορφώνεται για μια καινούρια χρήση». Πρόθεση του Νίτσε ήταν να εξηγήσει για ποιον πιθανό λόγο εμφανίστηκε μια ιδέα, τι σκοπούς εξυπηρετούσε κάποτε, πώς οι υφιστάμενες σχέσεις εξουσίας τής επέτρεψαν να αντέξει στον χρόνο και ποια σημάδια των καταβολών της συνεχίζει να φέρει, πολύ καιρό αφότου έχει εκλείψει η αρχική πρόθεση που την ανέδειξε.³⁴ Ως εξάιρετος κλασικιστής, ο Νίτσε γνώριζε τη μεγάλη σημασία της φιλολογίας, αυτής της σπουδής πάνω στη διαστρωμάτωση των σημασιών που εμπεριέχονται στις περίπλοκες λέξεις, και χρησιμοποίησε τα εργαλεία της στην ανάλυση των διαφόρων ιδεών και πρακτικών. Η συνταγή του ήταν συνάμα αυστηρή και περιεκτική: «Όλες οι έννοιες όπου συνοψίζεται μια μακρά σημειωτική ανάπτυξη διαφεύγουν από τον ορισμό· ορισμοί είναι μόνον εκείνο που δεν έχει ιστορία».³⁵ Με άλλα λόγια, το βάρος της ιστορίας της μπορεί να έχει συσσωρευτεί τόσο πυκνά μέσα σε μια έννοια, ώστε καμία απόπειρα απόσταξής της να μην είναι ικανή να την απεκδώσει από όλες τις συσσωρευμένες περιπλοκότητές της. Και τίποτε από αυτά που διαθέτουν παρελθόν δεν μπορεί να προσδιοριστεί με τόσο μεγάλη ακρίβεια, ώστε η σημασία του να συμφωνηθεί μια για πάντα — ιδιαίτερα, μάλιστα, εάν το εν λόγω παρελθόν είναι βαθύ και αμφιλεγόμενο.

Ο εμφύλιος πόλεμος δεν ήταν ένα από τα παραδείγματα που εξέτασε ο Νίτσε, κάλλιστα όμως θα μπορούσε και να είναι — άλλωστε, η *Γενεαλογία της ηθικής* έφερε τον υπότιτλο *Μια πολεμική (Eine Streitschrift)*: κατά κυριολεξία: μια «συγκρουσιακή γραφή». Πράγματι, μόνο αγνοώντας τις πολλαπλές ιστορίες του εμφυλίου πολέμου θα μπορούσαμε να τον ορίσουμε ως έννοια. Γιατί η ιστορία δείχνει ότι ο εμφύλιος πόλεμος δεν διέθετε ποτέ μια σταθερή ταυτότητα ή έναν ορισμό κοινής αποδοχής. Όντας μια θεμελιακά πολιτική

έννοια, έχει επανερμηνευθεί και επαναχρησιμοποιηθεί σε πολλά και διάφορα πλαίσια και για πολλούς και διάφορους λόγους ανά τους αιώνες. Η έκφραση «εμφύλιος πόλεμος» μπορεί να μοιάζει περιγραφική, ωστόσο ο όρος έχει ξεκάθαρα κανονιστικό χαρακτήρα, καθώς εκφράζει κυρίως αξίες και ερμηνείες, και όχι κάποια σταθερή εννοιολογική ταυτότητα.

Ο εμφύλιος πόλεμος είναι ένα παράδειγμα αυτού που οι φιλόσοφοι ονομάζουν ουσιαστικά διαμφισβητούμενες έννοιες· πρόκειται για έννοιες που ονομάζονται έτσι επειδή η χρήση τους «αναπόφευκτα συνεπάγεται ατέρμονες διαμάχες σχετικά με την ορθή τους χρήση από αυτούς που τις χρησιμοποιούν». Αυτό συμβαίνει επειδή υπάρχουν πολλά να κερδηθούν —και πολλά να χαθούν— από τη χρησιμοποίηση της εκάστοτε έννοιας σε διάφορες ειδικές περιπτώσεις. Επίσης, όπως συμβαίνει με πολλές διαμφισβητούμενες έννοιες —όπως είναι, για παράδειγμα, η τέχνη, η δημοκρατία και η δικαιοσύνη—, η χρήση μιας τέτοιας έννοιας προϋποθέτει μια αξιολογική κρίση. Είναι αυτό το αντικείμενο έργο τέχνης; Είναι αυτό το πολιτικό σύστημα δημοκρατικό; Είναι η διαδικασία που ακολουθείς δίκαιη; Οποιοσδήποτε χρησιμοποιεί αυτούς τους όρους πρέπει να είναι υποψιασμένος για την πιθανότητα να εμπλακεί σε μια διαμάχη που σχετίζεται με το κύρος το οποίο φέρουν.³⁶ Την ίδια στιγμή, ο χρήστης πρέπει επίσης να γνωρίζει ότι κάθε χρήση αυτών των όρων «πρέπει να γίνει κατανοητή στο πλαίσιο της ιστορικότητάς της, ως μια φάση ενός κληρονομημένου και αέναου διανοητικού εγχειρήματος», καθώς και ότι «η αμφιλεγόμενη ερμηνεία τους [...] περιορίζεται από την κληρονομιά του παρελθόντος»: όμως αυτό «ουδέποτε αποκλείει την πιθανότητα και, εντέλει, την αναγκαιότητα του μελλοντικού διαλόγου [επ' αυτών]».³⁷

Βλέποντας τα πράγματα υπ' αυτό το πρίσμα, ο πιο χρήσιμος κριτικός αναστοχασμός γύρω από τις αντιλήψεις περί εμφυλίου πολέμου θα ήταν αυτός που θα ανίχνευε την ιστορία

τους εξετάζοντας μια μακρά χρονική περίοδο, αιώνες πριν ανατείλει στον ορίζοντα το 1989 ή το 1945. Ωστόσο, τούτη η προσέγγιση κινείται προς την αντίθετη κατεύθυνση από εκείνη της πιο πρόσφατης έρευνας πάνω στο ζήτημα των εμφυλίων πολέμων, στην οποία κυριαρχούν επιστημονικοί κλάδοι που κατά κανόνα επιβάλλουν ένα πολύ στενότερο χρονολογικό πλαίσιο έρευνας. Ύστερα από το τέλος του Ψυχρού Πολέμου υπήρξε μια «έξαρση στη μελέτη του εμφυλίου πολέμου» μεταξύ των κοινωνικών επιστημόνων.³⁸ Οι οικονομολόγοι που μελετούν το φαινόμενο της υπανάπτυξης, κυρίως στην Αφρική, εντόπισαν μία από τις βασικές αιτίες της στον εμφύλιο πόλεμο. Επίσης, το φαινόμενο του εμφυλίου πολέμου έχει προσελκύσει το ενδιαφέρον των μελετητών των διεθνών σχέσεων, οι οποίοι είδαν το παραδοσιακό αντικείμενο της έρευνάς τους, τον πόλεμο μεταξύ κρατών, να εξαφανίζεται μπροστά στα μάτια τους. Επιπλέον, το ξέσπασμα μιας σειράς προφανώς εθνοτικών συγκρούσεων από το 1989 και ύστερα προκάλεσε ένα γενικότερο ενδιαφέρον για τα αίτια της ενδογενούς πολιτικής σύγκρουσης σε όλα τα μήκη και τα πλάτη της γης, από τα Βαλκάνια μέχρι το Κέρας της Αφρικής.³⁹ Οι κοινωνικοί επιστήμονες συχνά μελετούν μονάχα τις συγκρούσεις που έλαβαν χώρα από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και έπειτα, χρονική αφετηρία του υλικού το οποίο εμπεριέχεται σε μία από τις βασικότερες σχετικές βάσεις δεδομένων, το Πρόγραμμα Συλλογής Δεδομένων των Συγκρούσεων, στο σουηδικό Πανεπιστήμιο της Ουψάλα.⁴⁰ Ορισμένοι επεκτείνουν τους ορίζοντές τους ακόμα παραπέρα αξιοποιώντας τις τεράστιες τράπεζες δεδομένων που συγκροτούν το πρόγραμμα *Παράμετροι του Πολέμου* (ιδρύθηκε στο Πανεπιστήμιο του Μίσιγκαν και σήμερα έχει την έδρα του στο Πολιτειακό Πανεπιστήμιο της Πενσυλβανίας), το οποίο φτάνει σε ιστορικό βάθος μέχρι το 1816.⁴¹ Ωστόσο, λίγοι είναι εκείνοι που έχουν μελετήσει τους εμφύλιους πολέμους μέσα από μια συγκριτική, μακροχρόνια

προοπτική, η οποία ξεπερνά σε ιστορικό βάθος τους δύο τελευταίους αιώνες.⁴²

Όσο για τους ιστορικούς, δεν έχουν βοηθήσει και πολύ. Αυτοί —ή, μάλλον, θα έπρεπε να πω: εμείς— μελετούν/μελετούμε συνήθως συγκεκριμένες συγκρούσεις: τους Αγγλικούς Εμφυλίους Πολέμους, τον Αμερικανικό Εμφύλιο, τον Ισπανικό Εμφύλιο. Πολύ σπάνια έχουμε προσεγγίσει τον εμφύλιο πόλεμο ως ένα επαναλαμβανόμενο φαινόμενο, που εμφανίζεται σε όλες τις εποχές και σε όλα τα μέρη του κόσμου. Αντί γι' αυτήν την προσέγγιση, προτιμάμε συνήθως την πυκνή ανασύνθεση της ιστορικής ιδιαιτερότητας, χωρίς να επιζητούμε τη διαυγή αντίληψη που θα μπορούσε να προκύψει από την αποκάλυψη υφιστάμενων κοινών μοτίβων ή παραδειγμάτων.⁴³ Δεν είναι τυχαίο ότι μέχρι πρόσφατα οι περισσότεροι επαγγελματίες ιστορικοί αρκούσαν σε μελέτες λίγο-πολύ αυστηρά επικεντρωμένες σε χρονικές περιόδους που προσομοιάζουν με τον ανθρώπινο κύκλο της ζωής. Πράγματι, πολύ σπάνια έχουν εξεταστεί περίοδοι που ξεπερνούν τον έναν αιώνα, ενώ συχνά η ιστορική έρευνα επικεντρώνεται σε κάποιες δεκαετίες ή ακόμα και σε μερικά χρόνια. Ωστόσο, πρόσφατα, πολλοί επιστρέφουν στη μεγάλη ιστορική εικόνα, στην οπτική της μακράς διάρκειας που για πολύ καιρό δεν ήταν του συρμού· συνήθως, στόχος τους είναι να αποκαλύψουν τις απαρχές κάποιων από τα πιο πιεστικά προβλήματα του καιρού μας, όπως η κλιματική αλλαγή, η ανισότητα, η κρίση της παγκόσμιας διακυβέρνησης, καθώς οι ρίζες αυτών των προβλημάτων φτάνουν αρκετές δεκαετίες —ή ακόμα και αιώνες— πίσω στο παρελθόν.⁴⁴ Μια πιο μακροχρόνια προοπτική, δηλαδή η προοπτική της παραδοσιακής ιστορίας, έχει θεμελιώδη σημασία για να καταλάβουμε τι διακυβευτήκε στο παρελθόν και τι διακυβεύεται ακόμα και σήμερα, όσον αφορά τους εμφύλιους πολέμους των τελευταίων δύο χιλιάδων χρόνων.